

§ 3. Ἡ ἀπὸ τοῦ Hugo Grotius μέχρι τῆς συγχρόνου ἐποχῆς περίοδος

Ἀπὸ τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου, ἣς ἀρχηγὸς θεωρεῖται ὁ Grotius, ἡ περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωρία διαμορφοῦται ἐπὶ τὸ συστηματικώτερον.

Ἡ Σχολὴ τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου ἔναντι τῆς συγκρούσεως μεταξὺ τῆς θείας καὶ λαϊκῆς κυριαρχίας λαμβάνει σαφῆ ἔναντιον τοῦ θεοκρατισμοῦ θέσιν. Τὴν σύγκρουσιν μεταξὺ τῶν *dictamen auctoritatis et rationis* λύει διὰ τῆς ὑποκαταστάσεως τῆς *ratio*. Ὁ Grotius θεωρεῖ πλέον τὸ Φυσικὸν Δίκαιον ὡς ἀποκλειστικὸν προῖον τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῆς θεολογίας, πρὸς ἣν ἐπὶ μακρὰν περίοδον ἦτο συνδεδεμένον· τὸ Φυσικὸν δίκαιον κέκτηται ἀξίαν «*etiam si daremus, quod sine summo scelere dari nequit, non esse Deum, aut non curari ab eo negotia humana*»¹. Καταλήγει μάλιστα ὁ Grotius νὰ διακηρύξῃ, ὅτι οὐδ' αὐτὸς οὕτως ὁ Θεὸς θὰ ἠδύνατο νὰ μεταβάλλῃ, τὸ Φυσικὸν Δίκαιον ἐν τῇ οἰσίᾳ αὐτοῦ, ὡς δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ μεταβάλλῃ τὸ ὅτι $2+2=4$.

Οἱ συγγραφεῖς τῆς Σχολῆς ταύτης ἔχουσι ὡς κοινὸν γνώρισμα τὰς ἰδέας τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου, τῆς φυσικῆς καταστάσεως καὶ τῆς διὰ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἐπακολουθησάσης κοινωνικῆς καὶ πολιτειακῆς τοιαύτης. Αἱ ἰδέαι ὅμως αὗται δέον νὰ συνδεθῶσιν ἀπαραιτήτως πρὸς τὴν γενικὴν ἑκάστου συγγραφέως φιλοσοφικὴν ἀντίληψιν, πρὸς ἀποφυγὴν τῶν παρερμηνειῶν, εἰς ἃς οὐχὶ σπανίως πλείστοι τῶν νεωτέρων περὶ τῆς περιόδου ταύτης ἀσχοληθέντων συγγραφέων περιέπεσαν.

Διεξοδικὴ ἀνάλυσις τῶν ἔργων τῶν κατὰ τὴν ἀπὸ τῆς ἰδρύ-

1) Hugo Grotius, De jure belli ac pacis. Proleg. § 11. Οὐχ ἦττον ὅμως ὁ Grotius δὲν ἦτο ἄθεος. Βλ. Fulci, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 81. Fulci, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 263 κ. ἐπ. Jold, Geschichte der Ethik, I, σ. 104.

2) Ἐνθ' ἄνωτ., Lib. X, c. I, § 10.

σεως τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου καὶ ἐντεῦθεν περίοδον περὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἀσχοληθέντων συγγραφέων θὰ ἦτο χρησιμωτάτη, οὐχ ἦττον θὰ ἐλάμβανεν αὕτη ἔκτασιν ὑπερβαίνουσαν τὰ ὅρια, ἅτινα ὡς ἐκ τοῦ προεκτεθέντος σκοποῦ τῆς ἱστορικῆς ταύτης ἐπισκοπήσεως τὸ παρὸν κεφάλαιον δέον νὰ περιλάβῃ. Ἐπειδὴ μάλιστα οἱ συγγραφεῖς τῆς περιόδου ταύτης εἶναι κοινῶς γνωστοί, θὰ διατρέξωμεν τούτους ὡς οἶόν τε τάχιστα, δίδοντες τὰς ἀναγκαίας διὰ τοὺς ἐπιθυμοῦντας ν' ἀσχοληθῶσιν εὐρύτερον εἰς τὴν μελέτην τούτων παραπομπὰς καὶ ἐπιφυλασσόμενοι ἄλλως τε νὰ ἐπανέλθωμεν ἐν ἄλλῳ κεφαλαίῳ ἐκτενέστερον, ἵνα ἐπιφέρωμεν τὰς δεούσας παρατηρήσεις. Οἱ σπουδαιότεροι μεταξὺ τῶν περὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου διαπραγματευθέντες κατὰ τὴν ἐν λόγῳ ἱστορικῆν περίοδον συγγραφέων εἶναι οἱ ἑξῆς:

Hugo Grotius (1583—1645)¹. Ὁλλανδὸς πολιτικὸς φι-

1) **Hugo Grotius**, *De jure belli ac pacis*, 1625. Τὸ ἔργον τοῦτο μετεφράσθη εἰς τὴν γαλλικὴν ὑπὸ τοῦ **J. Barbeyrac**: **Grotius**, *Le Droit de la guerre et de la paix*, Amsterdam, MDCCXXIX. Ἐπὶ τοῦ Grotius βλ. **Hartenstein**, *Darstellung der Rechtsphilosophie des Hugo Grotius*, Leipzig, 1850. **Heinrich Luden**, *Hugo Grotius nach seinen Schicksalen und Schriften*, Berlin, 1806. **Azevedo**, *La filosofia del Derecho de Hugo Grotio*, Montevideo, 1935. **G. Gurvitch**, *La philosophie du droit de Hugo Grotius et la théorie moderne du Droit internationale* (*Revue de Metaphysique et de Morale* 1927, σ. 365 κ. ἐπ.). **Pillet**, **Basdevant κ. ἄ.**, *Les Fondateurs du Droit International*, Paris, 1904. **Berolzheimer**, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σ. 137 κ. ἐπ. **Paul Janet**, ἐνθ' ἄνωτ., II, σ. 227 κ. ἐπ. **Hubner**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 42 κ. ἐπ. **Del Vecchio**, *Su la teoria del contratto sociale*, Bologna, 1906, σ. 39 κ. ἐπ. **Carle**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 294 κ. ἐ. **Höfding** ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σ. 58 κ. ἐπ. **Solari**, *La Scuola del diritto naturale κ.τ.λ.*, σ. 27 κ. ἐπ. **Fulci**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 283, κ. ἐπ. **Falchi**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 89 κ. ἐπ. **P. Gentile**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 46 κ. ἐπ. **Duguit**, *Traité*, τ. I, σ. 24, 206 κ. ἐπ. **Ravà**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 147 κ. ἐπ. **Atger**, ἐνθ' ἄνωτ.

λόσοφος, ὅστις θεωρεῖται ὡς ὁ ἰδρυτὴς τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσι-
κοῦ Δικαίου¹, ὅστις ὅμως ὡς δικαίως παρατηρεῖ ὁ G. Jellinek,
ἐσφαλμένως νομίζεται καὶ ὡς ὁ δημιουργὸς τῆς θεωρίας τοῦ
κοινωνικοῦ συμβολαίου². Οὐχ ἦττον ἡ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ
Grotius ἐνέχει σπουδαιότητα καὶ διὰ τὴν περὶ κοινωνικοῦ συμ-
βολαίου θεωρίαν, ἀλλὰ πρὸ παντὸς διὰ τὰς πρὸς ταύτην σχετι-
ζομένας περὶ Φυσικοῦ Δικαίου καὶ φυσικοῦ δικαιώματος³.

Thomas Hobbes (1588—1679)⁴. Σπουδαιότατος Ἀγγλος
φιλόσοφος, εἰς τὰ ἔργα τοῦ ὁποίου ἀφιερώθησαν πλεῖσται

1) εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ συγγραφεὺς οὗτος οὐδόλως τυγχάνει καὶ ὁ
ἐφευρέτης τῆς ιδέας τοῦ φυσικοῦ Δικαίου, ἥτις χρονολογεῖται ἤδη ἀπὸ
τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος.

2) **Jellinek**, *Allg. Staatsl* ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 206 κ. ἐπ. Κατὰ τὸν
Jellinek μάλιστα (σ. 207, σημ. 1) δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ ὁ **Grotius**
οὐδὲ ὡς ἀναπτύξας κατὰ τρόπον πλήρη καὶ συστηματικὸν τὴν περὶ
κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωρίαν: «Nur einige kürzere Sätze sind
(Proleg. § 15), der Vertragslehre gewidmet».

3) Ἡ λόγῳ ἐλλείψεως κεχωρισμένων ὄρων πρὸς ἀπόδοσιν ἑκατέ-
ρας τῶν ἐννοιῶν τούτων, Δικαίου καὶ δικαιώματος, ἔδωκε πολλάκις
λαβὴν εἰς σύγχυσιν.

4) Τὰ ἔργα τοῦ **Hobbes**, ἅτινα περιλαμβάνουσι κατὰ τρόπον
πλήρη ὁλόκληρον τὸ πολιτικοφιλοσοφικὸν αὐτοῦ σύστημα εἶναι τὰ ἑξῆς:
De corpore politico (or the Elements of Law, Moral und Politic,
wit discourses upon moral heads as: of the law of nature; of
oaths and covenants; of several kinds of government, with the
changes and revolutions of them) ἐμφανισθὲν κατ' ἀρχὰς ἐν χειρο-
γράφῳ τῷ 1639 καὶ δημοσιευθὲν τῷ 1650. **Human Nature**, or the
Fundamental Elements of Policy, ἐν χειρογράφῳ τῷ 1640 καὶ δημο-
σιευθὲν τῷ 1650. Τὰ δύο ἀνωτέρω ἔργα γεγραμμένα ἀγγλιστὶ ἐπανεξε-
δόθησαν ἐν Λονδίῳ ὑπὸ τοῦ F. Tönnies ὑπὸ τὸν ἐνιαῖον τίτλον: **The**
Elements of law natural und politic. Βλ. καὶ γερμ. μετ. ὑπὸ τὸν τίτλον:
Naturrecht und Allgemeines Staatsrecht in den Anfangsgründen.
Mit einer Einführung von Ferdinand Tönnies, Berlin, 1926. **Ele-**
mentororum philosophiae, ἐκδοθὲν εἰς ὀλίγα ἀντίτυπα ἐν Παρισίοις
τῷ 1642 καὶ ἐπανεκδοθὲν διαδοχικῶς τῷ 1647 καὶ 1650 ἐν Amsterdam
ὑπὸ τὸν τίτλον «**Elementa Philosophica De Cive**», μετέφρασθη

ἔργασίαι¹. Ἡ περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωρία καταλαμβάνει οὐχὶ τοσαύτην, ὅσην κοινῶς φαντάζονται, ἔκτασιν ἔν τῳ

εἰς τὴν Ἀγγλικὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Philosophical Rudiments concerning Government and Society» τῳ 1651.

Τῶν ἔργων τούτων ὑφίστανται μεταφράσεις εἰς τὴν Γαλλικὴν. Τὸ «De Cive» καὶ τὸ «De corpore politico» μεταφράσθησαν τῳ 1649 ὑπὸ τοῦ Samuel Sorbière στενοῦ φίλου τοῦ Hobbes, τὸ «Human Nature» ὑπὸ τοῦ Holbach τῳ 1772. Αἱ μεταφράσεις αὗται ἐξεδόθησαν ἔν δυοῖς τόμοις ὑπὸ τὸν τίτλον Oeuvres philosophiques et politiques de T. Hobbes, Neufchatel, 1787. Τοῦ De corpore politico ἐγένοντο δύο μεταφράσεις ἔν Παρισίοις 1715 καὶ 1765 καὶ τρίτη ὑπὸ τὸν τίτλον: De corps politique ou les elements de la loy morale et civile avec des reflections sur la loy de nature, sur les serments, les pactes, et les diverses sortes de gouvernements, leurs changements, et leurs révolutions, Leide, MDCLIII. **Leviathan**, or the Matter, Form and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil, 1651, μεταφράσθη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν λατινικὴν. Τοῦ ἔργου τούτου ὑπάρχει καὶ ἰταλικὴ μετάφρασις ὑπὸ τοῦ M. Vinciguerra, Bari, 1911—1912, 2 τ. Βλ. ἐπίσης Thomae Hobbes Malmesburiensis Opera philosophica, quae latine scripsit, omnia, Amstelodomi MDCLXVIII εἰς 2 τόμους καὶ νεωτέραν ἔκδοσιν πεντάτομον, London, 1839—1845.

1) **G. Lyon**, La philosophie de Hobbes, Paris, 1898. Τοῦ αὐτοῦ, Le Léviathan et la paix perpétuelle, ἐν Revue de métaphysique et de moral, 1902. **Tönnies**, Th. Hobbes Leben und Lehre, Stuttgart, 1867. 2α ἔκδ. Thomas Hobbes der Mann und der Denker, Leipzig, 1912, 3η ἔκδ. 1925. Τοῦ αὐτοῦ, Hobbes und das Zoon politikon, z. f. Völkerrecht (1923), σ. 471 κ. ἐπ. **Adolfo Levi**, La filosofia di Tommaso Hobbes, Milano, 1929. **G. Croom Roberston**, Hobbes, London, 1906. **L. Stephen**, Hobbes, London, 1904. **Koillberg**, Hobbes' Staatslehre, Halle, 1883. **S. Feuerbach**, Anti—Hobbes, oder über die Grenzen der höchsten Gewalt und das Zwangsrecht der Bürger gegen den Oberherrn, 1798. **R. Hönigswald**, Hobbes und die Staatsphilosophie, 1924. **Laviosa**, La filosofia scientifica del diritto in Inghilterra, I, Torino, 1897, κ. II—IV. **Sabino Alloggio**, Critica della concezione dello Stato in Tommaso Hobbes, Napoli, 1930. **Mondolfo**, La morale di T. Hobbes (Saggi per la storia della morale utilitaria, I) Verona—Padova, 1908. **Gius. Tarantino**,

ὄλω πολιτικῷ συστήματι τοῦ Hobbes, ὅπερ ἐξ ἄλλου συνδέεται στενῶτατα πρὸς τὴν ψυχολογίαν καὶ αὕτη πρὸς τὴν φυσικὴν καὶ ἅπαντα ὁμοῦ πρὸς τὴν γενικὴν τοῦ συγγραφέως φιλοσοφίαν¹.

Saggio delle idee morali e politiche di Tommaso Hobbes, Napoli, 1900. **Benv. Donati**, Il rispetto della Legge dianzi al principio di autorità. Critica alla filosofia civile di Hobbes, Roma, 1919. **Giacomo Donati**, Hobbes, Milano, 1928. **Al. Groppali**, I caratteri differenziali della moralità e del diritto secondo la scuola positiva inglese, Padova, 1901. **Brocchieri**, Studi sulla filosofia politica di T. Hobbes, Pisa, 1927. **Cesca**, Il fenomenismo dell' Hobbes. **Filmer**, Observations concerning the Origin of Government against Milton, Hobbes, Grotius and Hemton, London, 1652. **Lord Clarendon**, Surveny of the Leviathan, 1676. **Giac. Petricone**, Il problema morale e politico, Torino, 1930, ἐνθα συστηματικὴ ἐκθεσις τῶν θεωριῶν τοῦ Hobbes, τοῦ Spinosā καὶ τοῦ Kant. **R. Gadave**, Un théoricien anglais du droit public au XVIIe siècle. Th. Hobbes et ses théories du contrat social et de la souveraineté, thèse Toulouse, 1907. **Z. Lubiéński**, Die Grundlagen des ethischpolitischen Systems von Hobbes, München, 1932. Βλ. ἐπίσης **Y. Sartais**, La philosophie moderne jusqu'à Leibniz, Paris, 1922, τ. II, σ. 270—521. **V. Cousin**, Esquisse d'une histoire de la philosophie IIe serie, t. II, lec. XI. Τοῦ αὐτοῦ, Philosophie sensualiste au 18me siècle, 3me éd., 1856. **P. Janet**, ἐνθ' ἀνωτ., τ. II, σ. 143, κ. ἐπ. **Hubner**, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 141 κ. ἐπ. **Fulci**, La filosofia scientifica del diritto nel suo sviluppo storico (Fino ad Hobbes) Messina, 1906, σ. 385—707. **Renouvier**, Philosophie analytique de l'histoire. Les idées, les religions, les systèmes, Paris, 1896, τ. III, σ. 426 κ. ἐπ. **Höffding**, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 270 κ. ἐπ. **G. Solari**, La scuola del diritto naturale κ.τ.λ., σ. 49 κ. ἐπ. **E. Bréhier**, Histoire de la philosophie, t. II, Paris Alcan, 1928—1932, σ. 144 κ. ἐπ. **J. Vialatoux**, La Cité de Hobbes, Paris, 1935.

1) Βλ. ἐπ' αὐτοῦ σπουδαίας μελέτας τοῦ Tarantino ἐνθ. ἀνωτ. καὶ Laviosa ἐνθ. ἀνωτ. οἵτινες ἀκριβῶς ἀναπτύσσωσι τὰς διαφορὰς θεωρίας τοῦ Hobbes ἐν τῇ πρὸς ἀλλήλας συνοχῇ τούτων.

Benedictus Spinoza (1632—1677)¹. Μέγας φιλόσοφος πολλάκις παρεξηγηθείς. Καὶ ἐν τῷ Spinoza εὗρηται ἡ θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἐκτεθειμένη μάλιστα ἐν πολλοῖς ἐν τῇ συνήθει τῶν συγχρόνων αὐτοῦ συγγραφέων φρα-

1) Ἐκ τῶν πολυαρίθμων ἔργων τοῦ Spinoza ἐκεῖνα, ἅτινα ἀμεσώτερον ἐνδιαφέρουν τὸ περί οὗ ἀσχολούμεθα θέμα, εἶναι τὰ ἑξῆς: *Tractatus theologico politicus* (1665—1670) δημοσιευθὲν ζῶντος ἔτι τοῦ συγγραφέως. *Tractatus politicus*, τὸ ὁποῖον ἐπρόλαβεν ὁ θάνατος τοῦ Spinoza καὶ ἔμεινεν ἀτελὲς (1675—1677). *Ethica, ordine geometrico demonstrata, et in quinque partes distincta* (1675—1677). Ἀποτελεῖ τοῦτο τὸ θεμελιώδες ἔργον τοῦ Spinoza. Τὰ ἔργα τοῦ Spinoza μετεφράσθησαν εἰς διαφόρους γλώσσας. Εἰς τὴν γαλλικὴν βλ. «*Œuvres de Spinoza*», μετ. μεθ' ὑποσημειώσεων ὑπὸ τοῦ Ch. Appuhn 3 τ. Paris 1904. Ἐπίσης «*Œuvres complètes de Spinoza, traduites et annotées*» par J. G. Prat, Paris 1863—1862. Εἰς τὴν γερμανικὴν «*Spinoza's sämtliche Werke*» von B. Auerbach, Stuttgart, 1871. Εἰς τὴν ἀγγλικὴν «*Spinoza's Chief Works*» translated by R. H. M. Elwis. Εἰς τὴν ἰταλικὴν βλ. «*Benedetto de Spinoza, Dell'Etica*» traduzione dell'originale latino ὑπὸ Carlo Sarchi, ὅστις ἐδημοσίευσε καὶ ἰταλ. μετάφρασιν: «*Trattato Teologico Politico*». Τὰ ἔργα τοῦ Spinoza ἀπετέλεσαν ἀντικείμενον πλείστων ἐργασιῶν, ὧν τινὰς ἀναφέρομεν: **Jenichen**, *Historia Spinozismi Leenhofiani*, Lipsia, 1707. **Ludovicus Kym**, *De juris notione Spinozae Dissertatio inauguralis philosophica*, Berolini, 1846. **V. Delbos**, *Le problème moral dans la philosophie de Spinoza et dans l'histoire du Spinozisme*, Paris, 1893. *Τοῦ αὐτοῦ*, *Le Spinozisme*, Paris, 1916. **Brunschwig**, *Spinoza et ses contemporains*, 3me éd., 1923. **E. Renan**, *Spinoza. Conférence tenue à Paris*, éd. Calmann Lévy, 1877. **P. Janet**, *Le Spinozisme en France*. Ἐν *Revue philosophique*, XIII, σελ. 1094 κ. ἑπ. **Ch. Renouvier**, *La philosophie de Spinoza ἐν La Critique Philosophique*, 1881. **R. Worms**, *La morale de Spinoza*, Paris, 1892. **Em. Ferrière**, *La doctrine de Spinoza exposée et commentée à la lumière des faits scientifiques*, Paris 1899. **Albert Rivaud**, *Les notions d'essence et d'existence dans la philosophie de Spinoza*, Paris, Alcan, 1905, 2e ex. 1906. **Louis Adelphe**, *De la notion de souveraineté dans la politique de Spinoza*, thèse Nancy, 1910. **H. Sigwart**, *Der Spinozismus historisch und philoso-*

σιολογία. Είναι λυπηρόν, ὅτι αἱ ἐπαναστάσεις τῶν ἰδεῶν δὲν ἀκολουθοῦνται συγχρόνως, ὡς ἐκ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων, ὑπὸ τῆς ἐπαναστάσεως τῆς ὀρολογίας. Τοῦτο ἔδωκε λαβὴν εἰς διαφόρους πολιτικοὺς συγγραφεῖς ὅπως κατατάξωσι τὴν περὶ κοι-

phisch erläutert, Tübingen, 1839, *Τοῦ αὐτοῦ* Vergleichung der Rechts- und Staatstheorien des B. Spinoza und des T. Hobbes, Tübingen, 1842. **Ad. Menzel**, Wandlungen in der Staatslehre des Spinoza, Festschrift der rechts- und staatswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien für Unger, Stuttgart, 1898. σελ. 49 κ. ἐπ. *Τοῦ αὐτοῦ*, Der Sozialvertrag bei Spinoza (Grünhuts Zeitschr. 31 Bd. 1907, σελ. 451 κ. ἐπ.). **Horn**, Spinoza's Staatslehre, Dessau, 1851. **Karl Thomas**, Spinoza's Individualismus und Pantheismus, Königsberg, 1848. **Adolf Gaspary**, Spinoza und Hobbes, Berlin, 1875. **Moritz Dessauer**, Spinozas und Hobbes, Begründung ihrer Staats- und Religionstheorien durch ihre philosophischen Systeme, Breslau, 1868. **Ernest Kohn**, Spinoza und der Staat, Studien zur niederländischen Staatsauffassung des 17 Jahrhunderts und zur politischen Geistesgeschichte, Berlin, 1926. **Max Rackwitz**, Studien über Causalität und Identität als Grundprinzipien des Spinozismus. Ein kritischer Versuch, Halle, 1884. **G. Th. Richter**, Spinozas philosophische Terminologie. Historisch und innamant kritisch untersucht, Leipzig, 1913. **A. Van Der Linde**, Spinoza, Göttingen, 1862. **L. Back**, Spinozas erste Einwirkungen auf Deutschland, Berlin, 1895. **Karl Siegfried**, Spinoza als Kritiker und Ausleger des Alten Testaments, Berlin, 1867. **Paul Kecskès**, Das Problem der sittlichen Freiheit nach Spinoza und Thomas von Aquin, Budapest, 1923. **Krakaner**, Zur Geschichte des Spinozismus in Deutschland, Breslau, 1881. **M. Grunwald**, Spinoza in Deutschland, Berlin, 1897. **Turbiglio**, Benedetto Spinoza e le trasformazioni del suo pensiero, Roma, 1875. **G. Solari**, La dottrina del contratto sociale in Spinoza, ἐν Rivista di Filosofia, 1927. 3. **Caird**, Spinoza, Edinburgh, 1902. Βλ. ἐπίσης **Fouillée**, Histoire de la philosophie, σ. 302 κ. ἐπ. **Jouffroy**, Cours de droit naturel, μάθ. 6ον καὶ 7ον. **Höffding**, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σ. 344 κ. ἐπ. **Brehier**, Histoire de la philosophie, τ. II, σ. 158 κ. ἐπ. **Del Vecchio**, Lezioni, σ. 69 κ. ἐπ. **Ravà**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 152 κ. ἐπ. **Fulci**, La filosofia scientifica del diritto κ.τ.λ., σ. 162 κ. ἐπ.

νωνικῶν συμβολαίου θεωρίαν τοῦ Spinoza εἰς τὴν αὐτὴν μετὰ τῶν ἄλλων περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου πραγματευθέντων συγγραφέων κατηγορίαν. Οὐχ ἦτον κατ' ἐξοχὴν προκειμένου περὶ τοῦ Spinoza ἢ περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωρία αὐτοῦ δέον νὰ συνδυασθῇ πρὸς τὴν ὅλην τοῦ συγγραφέως φιλοσοφίαν, μεθ' ἧς ἀναποσπάστως συνέχεται, ἵνα οὕτω λάβῃ αὕτη τὴν ἀληθῆ καὶ ὅλως ἰδιάζουσαν αὐτῆς σημασίαν. Μία π. χ. δυσχέρεια, ἣτις καθιστᾷ ἀληθῶς προβληματικὸν τὸν συμβιβασμὸν τῆς περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωρίας τοῦ Spinoza πρὸς τὸ γενικὸν αὐτοῦ φιλοσοφικὸν σύστημα εἶναι ἡ ἀκόλουθος:

Ἡ διὰ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἰδρυομένη κοινωνία προϋποθέτει πληθὺν συμβαλλομένων μερῶν. — ἀτόμων — καὶ ἐπομένως οὐσιῶν· οὐσιαστικὴν καὶ ἀληθῆ διαφορικότητα ἀτόμων. Ἄλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τίνι τρόπῳ εἶναι δυνατὸν νὰ συμβιβασθῇ τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Spinoza, ἐφ' ὅσον ἢ οὕτως ἰδρυομένη κοινωνία προϋποθέτει ἀριθμὸν μελῶν ἢ δὲ πραγματικότης τοῦ ἀριθμοῦ ἀμφισβητεῖται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, κηρύσσοντος ὅτι ὁ μόνος ἀριθμὸς εἶναι ἡ μονὰς καὶ ἐπομένως ὅτι ὁ ἀριθμὸς, ἀληθῶς εἶπεῖν, δὲν ἔφίσταται, διότι ἡ οὐσία, καὶ συνεπῶς τὸ εἶναι, εἶναι μοναδική. Ἡ πραγματικότης εἶναι μοναδικὴ καὶ τὸ ἀληθὲς εἶναι ἀνάγεται εἰς τὴν οὐσίαν, ἣτις ταυτίζεται πρὸς τὸν Θεόν, τὴν μοναδικὴν οὐσίαν. Ἐπομένως ἡ ἀτομικότης δὲν ἔχει, ἐν τῷ βάθει τῆς θεωρίας τοῦ Spinoza, λόγον ὑπάρξεως. Τὰ άτομα, περὶ ὧν οὕτως ποιεῖται λόγον, εἶναι μόνον *modi* τῆς μοναδικῆς οὐσίας, τοῦ Θεοῦ.

Samuel Pufendorf (1632—1694). Τὰ ἔργα τούτου ¹

1) Βλ. *De jure naturae et gentium*, 1672, καὶ γαλλικὴ μετάφρ. *Le Droit de la nature et des gens par P. J. Barbeyrae*, Amsterdam, 1734. *De officio hominis et civis secundum legem naturalem*, 1673 καὶ γαλλ. μετ. «*Des devoirs de l'homme et du citoyen*» par Barbeyrae, avec les notes du traducteur et le jugement de Lei-

στεροῦνται μεγάλης πρωτοτυπίας¹. χαρακτηρίζει ταῦτα ἐν εἶδος ἐκλεκτισμοῦ μεταξὺ τῶν θεωριῶν ἰδίᾳ τοῦ Hobbes καὶ τοῦ Grotius. Διακρίνονται ὁμως διὰ τὴν σαφήνειαν αὐτῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον κατέστησε ταῦτα πρόσφορα εἰς τὸ πολὺ κοινόν. Ἐξ ἄλλου δὲ δύναται τις ἐκεῖ νὰ εὔρη συστηματικὴν ἐκθεσιν τῶν θεωριῶν τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου.

John Locke (1632—1704). Σπουδαιότατος συγγραφεὺς ἀπὸ τε φιλοσοφικῆς καὶ πολιτικῆς ἀπόψεως. Ἡ περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωρία τοῦ Locke ἐνέχει πρωτοτυπίαν καὶ ἐν τῇ μελέτῃ ταύτης οὐ μόνον δέον νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψει τὸ ὅλον αὐτοῦ πολιτικὸν καὶ φιλοσοφικὸν σύστημα, ἀλλὰ καὶ αἱ ἱστορικαὶ καὶ περιστάσεις, ὑφ' ἃς ὁ Locke διετύπωσε τὰς πολιτικὰς αὐτοῦ

puitz, nouvelle édition, Paris, 1890. Βλ. ἐπίσης **Erik Wolf**, Grotius Pufendorf, Thomasius, drei Kapitel zur Gestaltgeschichte der, Rechtswissenschaft, Tübingen, 1927. **H. v. Treitschke**, Samuel Pufendorf (Preuss. Jahrbuch τ. 35 καὶ 36).

1) Ὁ Λεϊπνίξ μάλιστα ἐκρίνε αὐστηρότατα τὸν Pufendorf γράφας: «Vir parum jurisconsultus et minime philosophus».

2) Τὰ σπουδαιότερα ἔργα τοῦ Locke εἶναι: «Essay concerning Human Understanding, 1690, γαλλ. μετ. ὑπὸ Coste: «Essai sur l'entendement humain», ed. Amsterdam, 1700. Two tretises ou Gouvernement, 1689, γαλλ. μετ.: «Du gouvernement civile» MDCCLXXXIII. Βλ. ἐπίσης «Oeuvres complètes» τοῦ Locke, nouv. éd, par Thurot, Paris, 1822—25. Ἐπὶ τοῦ Locke βλ. Fowler, Locke, London, 1890. **Dunning**, The political philosophy of John Locke, ἐν: Political Science Quarterly, τ. XX (New York, 1905), No 2. **Campbell Fraser**, Locke, London, 1890. **Pollok**, Locke's theory of the State, London, 1904. **Bastide**, Jhon Locke, ses théories politiques et leur influence en Angleterre, Paris, 1906. **Marion**, Locke et sa philosophie, Paris, 1878, 2α ἐκδ., 1893, ἐνθα συγκριτικὴ μελέτη μετὰ τοῦ Rousseau. **Tarantino**, Locke, ἐν τῇ Rivista di Filosofia Scientifica 1886, σ. 537 κ. ἐπ. **Laviosa**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 295—513. **Tarozzi**, G. Locke, 1927. **A. Passerin D'Entrèves**, Hooker e Locke—Un contributo alla storia del contratto Sociale, ἐν Studi filosofico—giuridici dedicati a G. del Vecchio, 1931.

θεωρίας, και ὁ σκοπός, ὃν προϋτίθετο και ὅστις συνίστατο ἐν τῷ ἀγῶνι κατά τῶν ἀπολυταρχικῶν διεκδικήσεων τῆς βασιλείας ἐν Ἀγγλίᾳ, ἦτις ἰσχυρίζετο, ὅτι εἴλκε τὴν ἐξουσίαν αὐτῆς ἐκ θεοῦ δικαίου, και ὅτι ἐπομένως ἡ ἐξουσία ταύτης ἦτο οὐ μόνον πολιτική, ἀλλὰ και πνευματική, περιλαμβάνουσα και τὸ δικαίωμα τῆς ἐπιβολῆς τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων και τῶν τύπων ἐν τῆς λατρείας. Ὁ Locke συνοψίζει οὕτω τὰς ιδέας τῆς Ἀγγλικῆς Ἐπαναστάσεως.

Christian Wolf¹ (1679—1754). Ὁ συγγραφεὺς οὗτος ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἀκολουθεῖ ἐν ταῖς γενικάις αὐτοῦ γραμμαῖς τὴν παράδοσιν τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου.

J.—J. Burlamaqui² (1694—1748). Οὗτος παραδέχεται ἐπίσης τὴν θεωρίαν περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Τὰ ἔργα αὐτοῦ τυγχάνουσιν ἐπίσης χρήσιμα, διότι δίδουσι σαφῆ εἰκόνα τῶν θεωριῶν τῆς Σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου.

Πρὸ τοῦ Rousseau ἀναφέρομεν ἐτι τὸν D'Holbach 1723

1) Τὰς πολιτικὰς αὐτοῦ θεωρίας ἀνέπτυξεν ὁ Wolf ἰδίᾳ ἐν τῷ περιφήμῳ ἔργῳ αὐτοῦ: *Jus naturae methodo scientifica pertractum*, 1740—48. Πρὸβλ. **Werner Fraundienst**, *Christian Wolf als Staatsdenker*, 1927. **Günter Namslau**, *Rechtsfertigung des Staates bei Christian Wolf*, 1932.

2) Τὰ σπουδαιότερα ἔργα τοῦ Burlamaqui: *Principes du droit naturel*, Genève, 1747, και *Principes du droit politique*, 1751. Πρὸβλ. **Domenico Rodari**, *Gian Giacomo Burlamaqui e G. G. Rousseau, una fonte trascurato del contratto sociale*, ἐν *Rivista Filosofica*, vol XI, Fasc. V, 1909, σ. 645—666, supplemente al Fasc.—V, 1909, σ. 756—779. **Del Vecchio**, *Tra il Burlamaqui e il Rousseau, nota critica* ἐν *La Cultura Contemporanea*, A. II, 1910, σ. 7, κ. ἐπ.

—1789¹, τὸν Vattel 1714—1768² καὶ τὸν Hutcheson 1694—1747³, χωρὶς νὰ ἰσχυριζώμεθα ὅτι ἐξηγητήσαμεν τὸν κατάλογον τῶν συγγραφέων τῆς περιόδου τῆς ἀρχομένης ἀπὸ τοῦ Grotius μέχρι τοῦ Rousseau, οἵτινες εἰσὶν ἐμπνευσμένοι ὑπὸ τῆς περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἰδέας.

Jean—Jacques Rousseau⁴ (1712—1778). Διὰ τοῦ Rousseau ἐγκαινιάζεται νέα περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἀντίληψις. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Rousseau εὔρεν πλούσιον ὕλικόν ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου καὶ βεβαίως ὑπέστη ἐν πολλοῖς τὴν ἐπίδρασιν τῶν προγενεστέρων συγγραφέων καὶ ἰδίᾳ τῶν τοῦ XVII καὶ XVIII αἰῶνος, ὧν τινὰς ἐνίοτε ἀναφέρει, οὐχ² ἦττον ὅμως εἰς τὴν περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωρίαν εἰσάγει νέον τι στοιχεῖον, ὅπερ ἄλλοιοῖ θεμελιωδῶς τὴν μέχρι τότε περὶ τῆς θεωρίας ταύτης ἀντίληψιν.

1) Βλ. **D'Holbach**. *Système de la nature ou des lois du monde physique et du monde moral*, 1770. *Système Social ou Principes naturels de la morale et de la politique*, 1773. *La morale Universelle ou les devoirs de l'homme fondés sur la nature*, 1776. Βλ. ἐπ' αὐτοῦ **P. Janet**, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σ. 490 κ. ἐπ. **D. Mornet**, *Les origines intellectuelles de la Révolution Française 1715—1787*, Paris, 1938, σ. 100, κ. ἐπ.: *L'oeuvre de d'Holbach et de ses collaborateurs*.

2) Βλ. **Emmer. Vattel**, *Le droit des gens*, 1757—*Questions de droit naturel et observations sur le traité de droit de la nature de Wolf*, 1762.

3) Βλ. **Hutcheson**, *System of moral philosophy* 1755· ὑφίσταται τούτου γαλλ. καὶ γερμ. μετάφρασις.—*A short introduction to moral philosophy*, 1764. Ἔργα ἐν τῇ λατινικῇ: *Philosophiae moralis institutio compendiaris et jurisprudentiae naturalis, elementa continens*, 1742—*Du naturali hominum socialitate*, 1756.

4) Συνήθως παραπέμπουσιν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Rousseau: «*Du contrat social*», ἐν τούτοις ὅμως διὰ τὴν πληρεστέραν κατανόησιν τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ συγγραφέως καὶ διὰ τὴν κατανόησιν αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀνωτέρω ἀναφερθέντος ἔργου δεόν νὰ ἔχη τις ὑπ' ὄψιν του καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Rousseau, περὶ ὧν ὅμως ἐπιφυλασσόμεθα νὰ ἀσχοληθῶμεν ἐκτενῶς ἐν τῷ τελευταίῳ κεφαλαίῳ τῆς παρούσης ἐργασίας.

Δέον γὰ σημειώσωμεν, ὅτι ὁ Rousseau λαηρομηνεύθη καὶ παρεξηγήθη περισσότερον παντὸς ἄλλου συγγραφέως, τοῦτο δὲ συνετέλεσεν ὥστε παραλλήλως πρὸς τὸ γνήσιον αὐτοῦ πολιτικὸν σύστημα ἐδημιουργήθησαν ὑπὸ τῶν διαφόρων ἐρμηνευτῶν ἢ μᾶλλον παρερμηνευτῶν αὐτοῦ συστήματα, ἅτινα, καίτοι ἀποδίδονται τῷ Rousseau, οὐχ ἦττον πόρρω ἀπέχουσι ἀπὸ τοῦ νὰ ἀντιπροσωπεύωσιν τὰς ἀληθεῖς αὐτοῦ ἀντιλήψεις.

Ἐπειδὴ κατωτέρω ἀσχολούμεθα εἰδικώτερον περὶ τοῦ Rousseau, περιοριζόμεθα πρὸς στιγμὴν εἰς τὰ ὀλίγα ταῦτα.

Kant καὶ Fichte. Ἐπιφυλασσόμεθα νὰ ἀναπτύξωμεν κατωτέρω τὰς περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωρίας τούτων ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ Rousseau, πρὸς ὃν μεγάλην ἔχουσι σχέσιν.

§ 4. Οἱ Νεοκοντρακτουαλισταί.

Ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ὑπάγομεν σειρὰν νεωτέρων τινῶν συγγραφέων, οἵτινες καίτοι ἀνομοιογενεῖς πρὸς ἀλλήλους, ἐφ' ὅσον διάφορον χαρακτῆρα καὶ διαφόρους πολιτικὰς κατευθύνσεις ἕκαστος τούτων ἔχει, οὐχ ἦττον ἔχουσι ποιάν τινα ὁμοιότητα καὶ ἰδίαν τρόπον ἀντιλήψεως τῆς περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου ιδέας διάφορον ἐκείνης τῶν μέχρι τοῦδε ἀναφερθέντων συγγραφέων, οὗς μάλιστα πολλοὶ τούτων ἐπικρίνουσι. Παρὰ ταῦτα ὅμως καὶ εἰς τοὺς συγγραφεῖς αὐτοὺς εὔρηται ὑπὸ διάφορον μὲν μορφήν, πάντως ὅμως εὔρηται στοιχεῖα τινὰ τῆς ιδέας τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ὑπὸ εὐρυτάτην ἔννοιαν, ὡς εἶναι εὐνόητον, λαμβανομένου. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην κατατάσσωμεν τοὺς ἑξῆς κυριωτέρους συγγραφεῖς.

Henry Sumner Maine¹. Ὁ συγγραφεὺς οὗτος μελε-

1) Ἐκ τῶν ἔργων τοῦ S. Maine βλ.: «Ancien Law, its connection with the early history of society, and its relation to modern ideas, London, 1861. Γαλλ. μετάφρ. ὑπὸ J. G. Courcelle Seneuil ὑπὸ τὸν τίτλον: L' Ancien Droit considéré dans ses rapports avec l'his.